

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ 1917 р.

Показано роль етнічного представництва населення в історії Півдня України та розглянуто проблему вивчення національної структури сільських регіонів. Висвітлено питання щодо місця національних меншин у соціально-економічних та політичних процесах Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Південь України, сільське населення, національні меншини, етнічні відносини.

Показано роль этнического представительства населения в истории Юга Украины и рассмотрено проблему изучения национальной структуры сельских регионов. Освещен вопрос о месте национальных меньшинств в социально-экономических и политических процессах Юга Украины в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: Юг Украины, сельское население, национальные меньшинства, этнические отношения.

The role of the population ethnical representatives in the history of the South of Ukraine is shown in the article and the study problem of national structure in country region is considered. The question of the place of national minorities in the social-economical and political processes in South Ukraine region in the end XIX – beginning XX c. is ascertained.

Key words: South of Ukraine, country region's population, national minorities, ethnical relation.

Південноукраїнський регіон формувалася як багато-національний. Пік цих процесів припав на XVIII – XIX ст., коли, власне, і створилася національна основа сучасного складу населення України. Вона формувалася на українському етнічному ґрунті, який вбирав різноетнічні субстрати і створював умови для самостійного існування національних груп. У статті ставиться мета проаналізувати етнічний склад населення Півдня України напередодні 1917 р. та окреслити особливості впливу чинника поліетнічності зазначеного регіону на процеси формування української державності напередодні Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

Історіографія проблеми репрезентована як узагальнюючими працями з історії України, так і спеціальними дослідженнями, що висвітлюють розвиток міжетнічних відносин. Виняткову роль Півдня в історії України підкреслював М. Грушевський [1]. Особливе місце в роботі одеського дослідника Є. Загоровського займала проблема колонізації Південної України [2]. Факт домінування українців на Півдні визнає російський історик В. Кабузан, хоча його підхід і відбивав домінуючу тенденцію показувати процеси у зазначеному регіоні в загальноросійському контексті [3]. Окремі аспекти етнічного складу населення Півдня України висвітлено в узагальнюючій праці П. Лавріва [4]. Проблеми соціальної мобілізації та формування нової соціальної структури Півдня України розглянуто в праці Ф. Турченка та Г. Турченко [5].

Титульною нацією, і відповідно найчисельнішою, виступала корінна – українці, причому вони становили

істотну більшість усього складу українських губерній. Одночасно численний етнічний масив склали національні меншини – більше четвертої частини населення [6, с. 12]. Серед національних меншин російська та єврейська на кінець XIX ст. були найбільшими за чисельністю.

Зауважимо, що вплив етнічного чинника значно посилювався суттєвою різницею національного складу між сільським та міським населенням України. Наявність своєрідної аграрної ментальності, особливостей соціально-економічних рис розвитку України, а також колонізаційна політика царської Росії стали підґрунтям того, що в містах представники титульної нації у переддень Першої світової війни не склали більшість. Згідно з переписом 1897 р., українці переважали лише у сфері хліборобства та видобуванні сировини. Що стосується національних меншин, то їх представники домінували у найвпливовіших центрах соціального, економічного та культурного життя.

Становлення Півдня України як частини української території мало свої політичні, економічні, соціокультурні і, що особливо важливо, етнічні особливості. До Південної України відносять землі, які до 1919 р. входили до складу Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. Ці території є поліетнічними за складом, що і вплинуло на перебіг подій Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

Катеринославська губернія за національним складом належала до української. Українців у губернії проживало 68,9% (1 456 369 осіб). Крім українців, перепис населення 1897 р. зареєстрував ще 44 окремих

«говорів». 10 (українці, росіяни, білоруси, поляки, молдавани, німці, греки, євреї, татари і турки) із 45 етнічних груп, що проживали на території Катеринославської губернії, були найчисельнішими і склали 99,76 % її населення. Росіяни – друга за чисельністю етнічна група губернії – були зосереджені у Катеринославському, Бахмутському, Маріупольському і Слов'яносербському повітах. Усього росіяни губернії склали лише 17,27 % від загального населення. Урізноманітнювали етнічний склад населення Катеринославської губернії іноземні піддані, що тут проживали. За їх кількістю губернія займала одне з перших місць серед інших губерній Європейської Росії. Вони належали до 24 різних держав, але більш за всіх було підданих німецької держави – 10 202, або 74,92 % від усього числа іноземців. У губернії також проживали піддані Австро-Угорщини, Туреччини, Великобританії, Франції, Італії, США та ін. [7, с. 54].

Досить «строкатою» була і Херсонська губернія. Тут проживало 57 етнічних груп, із яких виділялися за чисельністю 11. У Таврійській губернії проживало 39 груп, окреслювалися як найбільш великі – 13 етнічних груп [8, с. 129].

Однак, як і в цілому по Україні, етнічний склад населення міста і села південноукраїнського регіону кардинально відрізнявся. Аналізуючи національний склад сільського населення південноукраїнських земель зазначимо, що українці склали абсолютну більшість сільського населення. Другими за чисельністю були представники російського селянства, які становили 13,2 % сільського населення регіону [9, с. 19]. Найбільше їх проживало в Північній Таврії – 22,6 %, а на Мелітопольщині вони охоплювали майже третину населення повіту [10, с. 23]. Третє місце посідали німці-колоністи.

Як підкреслює Г. Турченко, на шляху модернізації для Півдня України стало характерним значне відставання української більшості регіону від росіян, євреїв, греків і представників деяких інших національних меншин. На початку ХХ ст., як і сторіччя назад, українці були представлени здебільшого селянством [11, с. 25]. Найбільша етнічна спільнота краю – українці – склали абсолютну більшість на селі – 70,9 % чисельності сільського населення. При цьому в Північній Таврії та Херсонській губернії українське селянство становило 63 % населення, а в чотирьох повітах Катеринославської губернії – 86,2 %. Лише в селах Тираспольського і Одеського повітів відсоток українців був нижчий – 50 % [8, с. 109].

Що стосується співвідношення сільського і міського населення серед росіян на Півдні України, то 750 тис. осіб (55,8 %) росіян були сільськими мешканцями, а 594,8 тис. осіб (44,2 %) – міськими мешканцями. Дані показники дозволяють розглядати російську меншину як одну з найбільш урбанізованих груп Півдня України.

Згідно з підрахунками Я. Бойка, за даними Всеросійського перепису 1897 р., чисельність представників російського етносу, що мешкала на Півдні України, складала 1 500,7 тис. осіб. З них у містах південних губерній проживало 666,4 тис. росіян, що складало 44,4 %, а в сільській місцевості – 834,1 тис. осіб або 55,6 %. Серед губерній Півдня України перше місце за чисельністю росіян посідала Херсонська губернія –

575,4 тис. осіб. З них у містах мешкало 354,7 тис. осіб (61,7 %), у сільській місцевості – 220,6 тис. осіб (38,3 %). Питома вага росіян щодо інших етносів складала в губернії 21,1 %, у містах – 45,0 %, у сільській місцевості – 11,3 %. Друге місце за чисельністю росіян посідала Таврійська губернія (404,5 тис. осіб). Міське російське населення становило 142,1 тис. осіб (35,1 %), сільське – 262,4 тис. (64,9 %). В губернії питома вага росіян складала 27,9 %, у містах – 49,1 %, у сільській місцевості – 22,7 %. За чисельністю росіян третє місце серед південних губерній посідала Катеринославська, в якій мешкало 365,0 тис. осіб. З них 98,1 тис. осіб (26,9 %) жило у містах, а 266,9 тис. (73,1 %) – у сільській місцевості. Питома вага росіян складала 17,3 % в губернії, 40,7 % – у містах, 14,3 % – у сільській місцевості [12, с. 351]. Росіяни були, головним чином, зайняті адміністративному апараті, судовій системі, поліції, війську (47 %), торгівлі (14 %) та промисловості – 21 %.

Оцінюючи кількісні показники росіян за переписом 1897 р., слід враховувати, що до російського населення (за рідною мовою) належать не лише етнічні росіяни, а і зрусифіковані представники інших національностей, що вказували на російську мову як на свою рідну [13, с. 80].

На думку Я. Бойка, розміщення росіян на Півдні України було зумовлене, з одного боку, географічною близькістю певних новоросійських губерній до тих чи інших губерній виходу мігрантів, з іншого – розподілом праці, що склався історично, на момент їх поселення, а також наявністю у росіян-мігрантів значущих на ринку праці професійних навичок та виробничого досвіду у неземлеробській сфері діяльності [12, с. 355].

З середини ХІХ ст. німецькі колонії на південноукраїнських землях перетворилися у вагомий соціально-економічний чинник. У цей період німецькі колонії Півдня України стали зосередженням значної культури землеробства та тваринництва. Як зазначає Л. Хряцькевська, німці-колоністи органічно влилися в економічне життя регіону, зробивши значний внесок в соціально-економічний розвиток Півдня України. Переселенці змогли створити своєрідний агрономічний комплекс, що включав виробництво сільськогосподарської продукції та підприємства з її переробки [14, с. 17]. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. заможність німецьких селян безперервно зростала. Темпи зростання німецьких колоній були вражаючими. За даними А. Кудряченко, у 20-ті рр. ХІХ ст. у Херсонській губернії знаходилося 40 поселень, Таврійській – 50, Катеринославській – 26, а в 1915 р. відповідно ця кількість досягла 182, 329 та 233 колоній [15, с. 20]. З 1764 до 1866 р. німецькими поселенцями в Російській імперії було засновано 549 колоній, серед них у Таврійській губернії – 165, Катеринославській – 53, Херсонській – 47 [16, с. 34-35]. За переписом 1897 р., у селах південноукраїнського регіону проживало 263,4 тис. осіб німецької національності.

Для німецького населення характерною була етнокультурна замкненість. Матеріали земських статистичних описів, проведених у 80-х роках ХІХ ст., свідчать про такі особливості німецьких колоністів. Німці не змішувалися з іншим населенням. На думку

О. Герінбург, це пояснювалося їхнім привілейованим становищем, різницею у мові та віросповіданні, розвиненими громадськими зв'язками в середині даної етнічної групи (зокрема, розвитком взаємодопомоги) тощо. Шлюби з «малорусками» серед німців укладали лише збіднілі, особливо десятишники, що втратили зв'язки з рідною колонією [17, с. 102].

Відносно чисельним було і сільське єврейське населення, що почало переселятися на Південь ще в середині XIX ст. На початок 1860-х років у межах Катеринославської та Херсонської губерній існувало 35 єврейських сільськогосподарських колоній із населенням 26 тис. осіб., які обробляли 205 тис. дес. землі [18, с. 157]. На кінець XIX ст. на Півдні України було 38 єврейських колоній, у яких проживало 42 тис. осіб. На території Катеринославської губернії – 17 (10 із них знаходилися на території Олександрівського повіту і 7 – у Маріупольському). 19 єврейських колоній у 1916 р. існували на території Херсонського повіту. В них проживало 26 138 осіб [19]. До 1914 р. більшість господарств були міцними, середняцькими.

На початку XX ст. 120 тис. молдавських селян проживало в основному в чотирьох повітах Херсонської губернії – Тираспольському, Ананьївському, Єлизаветградському і Одеському [20, с. 107]. В Херсонській губернії молдавани, як правило, намагалися триматися відособлено представників інших національностей, хоча у місцях спільного проживання з українцями дуже швидко асимілювалися, особливо у випадках переважання останніх. Як наслідок, молдавани втрачали самобутні звичаї та мову і навіть ображалися, якщо їх називали «молдаванами» [17, с. 101]. Близько двох тисяч молдаван жили в селах Катеринославського повіту.

Численна болгарська національна меншина проживала на Півдні України ще з середини XVIII ст. Велика болгарська колонія була розташована на узбережжі Азовського моря. Тут проживало 100 тис. російсько-підданих болгар. Згідно із Всеросійським перепису 1897 р. у Бессарабській губернії проживало 103,2 тис. болгар або 5,33 % від усієї чисельності населення, відповідно, у Херсонській губернії – 25,6 тис. осіб (0,94 %), у Таврійській – 41,2 (2,07 %). Щодо співвідношення сільського і міського населення серед болгар Херсонської губернії, то 798 осіб (3,1 %) болгар були міськими, а 24 887 осіб (96,9 %) – сільськими мешканцями. Серед болгар Таврійської губернії 792 болгар (2 %) були міськими, а 40 468 осіб (98 %) – сільськими мешканцями [21, с. 13]. На землях регіону селилися і болгарини – піддані Болгарської держави [22, с. 17]. На 1897 р. 249 болгар Таврійської та 1 056 болгар Херсонської губерній були іноземними підданими.

Переважаюча більшість болгарського населення була селянами. Так з 25 635 болгар Херсонської губернії – 24 014 осіб (93,6 %), а з 41 260 болгар Таврійської губернії – 40 419 осіб (97,9 %) склали селяни. Тільки 39 болгар Херсонської та 13 болгар Таврійської губернії були дворянами [21, с. 15].

Переважаюча більшість греків-колоністів компактним ареалом проживала в Приазов'ї у 30 великих селах. У середньому на одне господарство в них припадало до 30 дес. землі. На відміну від німців-колоністів, греки віддавали перевагу екстенсивному землеробству. Разом з тим вони були важливими постачальниками товарного зерна на експорт [23].

Білорусів у селах регіону проживало 41,6 тис. осіб або 89 % від усієї чисельності білоруського населення Півдня України. В містах проживало тільки 5,1 тис. і 11 % відповідно.

Поляків серед сільського населення регіону було небагато. Вони проживали, головним чином, у містах. Після 1861 р. на Півдні України осідало чимало польського робочого люду. Багато хто тут залишався, відслуживши свій дійсний строк у царському війську. Підприємства, що відкривалися в українському Причорномор'ї, давали можливість стабільного заробітку. Так з'явилися польські колонії на Одещині, Миколаївщині та Херсонщині [24, с. 44]. На 1897 р. з 53,4 тис. осіб поляків, що проживали у південноукраїнському регіоні, третина (18 тис. осіб.) була сільськими мешканцями.

Досить заможну групу населення складали на Півдні України чехи. Вони жили відокремлено і були багато в чому схожими з німцями – виділялися підвищеними нормами земельних наділів. Чехів майже не зачепило класове розшарування, тому революційні події в Російській імперії вони зустріли досить насторожено [25].

Таким чином, напередодні 1917 р. аграрний устрій на Півдні України набув своєрідних рис. Суттєво зміцнили свої позиції заможні селяни, особливо колишні колоністи. Загалом, заможних селян на Півдні України було значно більше, ніж в інших регіонах України. З іншого боку, немало тут було і безземельних, що викликало незадоволення значної частини населення Півдня. Адже селянські низи регіону були переважно українськими, а аграрна верхівка, тобто поміщики і колишні колоністи, належали до інших національних груп. Конфлікт на аграрному ґрунті мав високу ймовірність перерости в національний. Натомість українська більшість регіону значно відставала на шляху модернізації від росіян, євреїв, німців, греків і представників деяких інших національних меншин Півдня. Така тенденція значно впливала на роль селянства у державотворчих процесах, зокрема досить важко формувалась територіальна ідентичність як підґрунтя творення української політичної нації.

Охарактеризовані тенденції посилили мультинаціональний характер краю і сприяли його трансформації в унікальний за своєю етнічною різноманітністю регіон. Указані обставини перетворювали проблему майбутнього українського державотворення на Півдні України у набагато складнішу, ніж у будь-якому іншому регіоні. Багато залежало від того, як поставляться до державницьких устремлінь українців представники національних меншин, стоятимуть вони на заваді становленню української державності чи сприятимуть цьому процесові.

1. Грушевський М. С. Орієнтація Чорноморська / М. С. Грушевський // На порозі Нової України: Гадки і мрії (Відтворено репринтно з видання 1918 р.). – К. : Радянська Україна, 1991. – 68 с.
2. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья / Е. Загоровский. – Одесса, 1922. – 124 с.
3. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVII – первой половине XIX в / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 210 с.
4. Лаврів П. Історія Південно-Східної України / П. Лаврів. – К., 1996. – 180 с.
5. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : Історичні нариси / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 303 с.
6. Население Украины по данным переписи 1920 года. (Сводные данные по губерниям и уездам). Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав. // Статистика Украины. – № 124. – Сер. 1: Демография. – Т. V. – Вып. II. – Харьков, 1922. – С. 8-242.
7. Лазебник В. І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) / В. І. Лазебник // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. – Вип. 10. – С. 51-56.
8. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. (историко-экономическое исследование) / Я. Бойко. – Черкассы : «Сіяч», 1993. – 256 с.
9. Бойко Я. В. Формирование этнической структуры и быта сельского населения Северного Причерноморья / Я. В. Бойко // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997 р. – Запоріжжя, 1997. – С. 18-22.
10. Лаврів П. І. Колонізація українських і суміжних степів: Історичний нарис / П. І. Лаврів. – К. : ВУТ «Просвіта», 1994. – 56 с.
11. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
12. Бойко Я. Размещение и удельный вес русского этноса в Северном Причерноморье (Новороссии) на переломе XIX – XX ст. // Причерноморський регіон у контексті європейської політики / Я. Бойко. – Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008. – С. 350-362.
13. Турченко Г. Ф. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні Першої світової війни / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – Вип. XIV. – С. 72-97.
14. Хрящевська Л. Процес заснування німецьких колоній та їх господарська діяльність на Півдні України (60-ті роки XVIII – 1917 р.) / Л. Хрящевська // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Т. 62. Вип. 49. Історичні науки. – С. 13-17.
15. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення / А. Кудряченко // Розбудова держави, 1994. – №5. – С. 19-23.
16. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення : монографія. – К. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». – Вип. 1. – 286 с.
17. Герінбург О. Етнічний склад населення Херсонської губернії у 80-х роках XX ст. за матеріалами земських статистичних / О. Герінбург // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 98-103.
18. Щукін В. В. До питання про ефективність єврейської сільськогосподарської колонізації в Новоросійському краї (XIX – поч. XX ст.) / В. В. Щукін // Південний архів. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. XIX. – С. 154-161.
19. Еврейская жизнь. – 1917. – 7 мая.
20. Боечко В. Молдавани в Україні / В. Боечко // Віче. – 1993. – № 3. – С. 100-111.
21. Підраховано за: Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии) : материалы по славянской этнографии / Н. С. Державин. – София : Мартилен, 1914. – 304 с.
22. Пачев С. И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье / С. И. Пачев // Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи. – Запоріжжя : ЗДУ, 1993. – Вип. 1. – 139 с.
23. Одесский листок. – 1917. – 23 ноября.
24. Люсевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) / І. Т. Люсевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 43-54.
25. Вестник Одесского земства. – 1917. – 14 октября.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© О. С. Ядловська, 2011

Стаття надійшла до редколегії 27.06.2011 р.